

ШКОДОЧИННІСТЬ СЕГЕТАЛЬНО-РУДЕРАЛЬНИХ БУР'ЯНІВ

В. С. Циков, Ю. І. Ткаліч, доктори сільськогосподарських наук
Інститут сільського господарства степової зони НААН України

З'ясовано особливості забур'яненості сільськогосподарських угідь зони Степу. Встановлена кількість видів, які суттєво знижують врожай культурних рослин. Надані пропозиції щодо зменшення потенційної забур'яненості чорноземів.

Ключові слова: види бур'янів, шкодочинність, сільськогосподарські культури.

Бур'яни – це дикорослі рослини, що самостійно заселяють орні та необроблювані землі, знижуючи тим самим урожайність сільськогосподарських культур і погіршуючи якість продукції, а також фітосанітарний стан посівів і довкілля [1, 7]. Сегетальні бур'яни найбільш пристосовані за морфобіологічними та фізіологічними властивостями до росту і розвитку окремих культур. Вони поступово виокремились із місцевої дикої флори або потрапили на наші землі з інших регіонів і належать до групи адвентивних (інвазійних). Відзначаються підвищеною витривалістю і стійкістю до засобів знищення, а також значною шкодочинністю [4, 8].

Шкодочинність бур'янів – це здатність пригнічувати в агрофітоценозах ріст і розвиток культурних рослин, знижувати їхню продуктивність у процесі конкуренції за воду, світло й поживні речовини [2, 5, 6]. Найбільш відчутної шкоди сегетальні бур'яни завдають в разі будь-яких порушень технологічних вимог при вирощуванні культурних рослин, а також догляду за посівами і сільгоспугіддями різного призначення [7].

Формуючи потужну кореневу систему, що глибоко проникає в землю, і значну надземну біомасу, яка затіняє посіви, бур'яни висушують і виснажують ґрунт, погіршують фіто-санітарний стан посівів і довкілля, спричиняють, без відповідного контролю, відчутні збитки агропромислому виробництву [1, 5].

Сегетально-рудеральні бур'яни нерідко є проміжними господарями в поширенні хвороб і шкідників. Наприклад, пирій повзучий – домішка для іржі, а блекота чорна, паслін чорний і дзьобатий – джерело їжі для колорадського жука. Окремі бур'яни можуть викликати отруєння птиці та домашніх тварин, погіршувати якість врожаю сільськогосподарських культур, негативно впливати на довкілля і здоров'я людей [3].

На дуже забур'янених полях збільшується питомий опір ґрунту – від 0,36 до 0,51 кг на 1 м² і відповідно витрати пального зростають з 17,6 до 22,7 кг/га [13].

Серед вирощуваних культур у зоні Степу найбільш чутливими до бур'янів є овочеві та просапні (морква, капуста, огірки, цибуля, картопля, кукурудза, сорго, соя, буряк цукровий та кормовий). Вони пригнічуються бур'янами в 10 разів дужче, ніж пшениця озима і втричі – ніж соняшник. Це пов'язано з уповільненим початковим розвитком зазначених культур і ви-сокою (0,45–0,50 калорії/см²) енергоємністю освітленості їхніх посівів на перших етапах он-тогенезу (до змикання листя в міжрядях).

Недостатній захист посівів культурних рослин, які не можуть ефективно конкурувати з бур'янами, призводить до збільшення потенційної засміченості ґрунту насінням та вегета-тивними органами їх розмноження (табл. 1).

Наведені в таблиці дані підтверджують існування негативної тенденції до зростання забур'яненості посівів сільськогосподарських культур та потенційної засміченості орного шару чорноземів насінням бур'янів у північному Степу протягом багатьох років.

Встановлено, що в посівах провідних польових культур (пшениця озима, кукурудза, соняшник, горох, ячмінь та ін.) до групи найбільш поширених двосім'ядольних малорічників входить близько тридцяти видів бур'янових рослин. Серед них: **ранні ярі** (гірчиця польова, лобода біла, сокирки польові, гірчак (фалопія) березковидний та ін.) і **пізні ярі** (мишій сизий та зелений, плоскуха звичайна, щиріця біла, звичайна і

лободовидна), а також *зимуючі* – кудрявець Софії, сухоребрик Льозеліїв, талабан польовий, грицики звичайні, злинка канад-ська; *озимі* (метлюг звичайний, стоколос покрівельний) і *бур'яни-алергени* (амброзія поли-нолиста, чорнощир нетреболистий). Група тонконогових включає п'ять видів малорічників (мишій сизий та зелений, плоскуха звичайна, стоколос покрівельний, метлюг звичайний і три види *кореневищних* багаторічників (пирій повзучий, свинорій пальчастий і сорго алеп-ське (гумай).

1. Динаміка засміченості чорноземів звичайних у північному Степу
(за даними досліджень Інституту сільського господарства степової зони, 1991–2011 рр.)

Біологічна група	Вміст в орному шарі ґрунту насіння (млн шт./га) і вегетативних органів розмноження бур'янів (тис./га) по роках:		
	1991–1995	1996–2000	2001–2011
Малорічні двосім'ядольні, в т. ч. бур'яни-алергени: амброзія полинолиста, чорнощир нетреболистий	251,8 12,7	276,7 24,0	312,4 38,7
Малорічні тонконогові (злакові)	53,5	134,1	248,3
Багаторічні коренепаросткові та кореневищні	43,4 *	51,9	72,6
Всього	305,7	411,3	551,4

* Рясність вегетуючих бур'янів у посівах, тис./га.

Багаторічні *коренепаросткові* бур'яни представлені переважно дев'ятьма видами (березка польова, ваточник сирійський, гірчак звичайний степовий, осот рожевий і жовтий польовий, молокан татарський, молочай прутovidний, резеда жовта, різак звичайний). Останнім часом на полях Степу України починає поступово поширюватись, за нашими даними, двосім'ядольний *кореневищний* багаторічник – роговик польовий.

Через надмірно високу потенційну засміченість орного шару ґрунту на чистому (чор-ному) і ранньому пару, а також у посівах овочевих та кормових культур за вегетаційний період може з'явитись на 1 м² поля до 2,5–3,0 тис. сходів малорічних та від 30–70 до 250–850 тис./га паростків (пагонів) і більше багаторічних коренепаросткових бур'янів. Тому через неконтрольоване поширення бур'янів на орних і необроблюваних землях господарств різних форм виробничої діяльності агропромислове виробництво зазнає відчутних збитків [1, 7].

За даними наших обліків і спостережень, серед причин стрімкого збільшення потенційної забур'яненості чорноземів Степу головними є:

- надзвичайно досконалі морфобіологічні властивості сегетально-рудеральних бур'янів;

- недостатня в багатьох випадках ефективність заходів контролювання їх чисельності в польових агрофітоценозах, а також на необроблюваних землях різного призначення;

- недотримання в умовах виробництва науково обґрунтованої структури посівів, сіво-змін, строків виконання польових робіт тощо [10].

- порушення науково обґрунтованого чергування культур у польових сівозмінах більшості дрібнотоварних господарств Степу і розбалансування провідної ланки: соняшник – чорний пар унаслідок надмірного розширення площі посіву цієї олійної культури;

- вилучення з системи основного обробітку ґрунту різноглибинного післязбирального луцення стерні, особливо після ранніх (пшениця озима, ячмінь ярий, горох тощо) попередників;

- спрощення догляду за чистим (чорним) паром і посівами просапних (кукурудза, соняшник, соя, буряк цукровий та овочеві культури), унаслідок чого вони нерідко втрачають свою фітосанітарно-оздоровчу функцію;

– послаблення заходів знищення бур'янів у більшості господарств на необроблюваних землях різного призначення (узбіччя доріг, лісосмуги, прифермерські ділянки, смуги відчу-ження ліній зв'язку та електропередач, вигони, балки тощо);

– недотримання господарствами різних форм власності запобіжних, а також карантинних заходів контролювання рясності й зустрічності найбільш шкочинних, переважно карантинних, бур'янів [7, 8].

Зауважимо, що ефективне контролювання бур'янової рослинності в посівах зернових культур може здійснюватись двома шляхами – безпосередньо знищенням бур'янів чи пригні-ченням у них ростових процесів, а також підвищенням конкурентоспроможності польових агрофітоценозів.

Виходячи з цього, на дуже забур'янених полях доцільно вирощувати культури суціль-ного способу сівби (жито, пшениця озима, овес, гречка, ячмінь); норму висіву насіння дещо підвищувати, але розподіл рослин на посівній площі має бути рівномірним. Для захисту від бур'янів просапних культур з уповільненим розвитком на перших етапах онтогенезу (сорго, кукурудза, соняшник, соя) важливим є своєчасне досходове і післясходове боронування, роз-пушування ґрунту в міжряддях, неглибоке підгортання рослин у рядках.

Останніми роками в сучасному землеробстві помітно зросли обсяги використання гер-біцидів: ґрунтової, післясходової та загальновинищувальної дії. Регламентоване застосуван-ня таких препаратів – це дієвий і високоефективний засіб контролювання бур'янів на орних і необроблюваних землях різного призначення. Проте використання хімічних препаратів у ви-робничих умовах не завжди відповідає вимогам санітарної охорони довкілля, внаслідок чого біоциди потрапляють іноді у водойми, питну воду і навіть у продукти харчування [12].

Фітотоксична дія гербіцидів визначається, як відомо, комплексом факторів: вологіс-тю, температурою та механічним складом ґрунту, вмістом у ньому гумусу, видовою чут-ливістю бур'янів до діючої речовин препаратів тощо. Виходячи з цього, гербіциди ґрунтової дії (дуал голд, примекстра голд, трефлан, харнес тощо) доцільно вносити при більш високій вологості верхнього (посівного) шару – на рівні 18–20 % і більше, а при дефіциті її (14–16 % і менше) необхідно регламентовано використовувати післясходові препарати (гранстар, гро-діл максі, 2,4-Д, діален супер, естерон 60, майсТер, стелар та ін.).

Враховуючи, що значна частина найбільш шкочинних у степовому землеробстві бур'янів є епекофітами (амброзія полинолиста, злінка канадська, латук дикий, чорнощир нетреболистий), необхідно також посилити їх контролювання на необроблюваних землях в межах господарств (на земельних ділянках біля ферм, вигонах, пасовищах, сіножатах, узбіч-чях доріг, в полезахисних лісосмугах тощо) з урахуванням їхнього виробничого призначен-ня, а також санітарних вимог до них. У цьому плані важливу роль відіграє залуження мало-продуктивних (змитих) земель сумішками бобово-тонконогових (злакових) трав та створення культурних газонів із злакових трав у населених пунктах [11].

Узагальнюючи вищенаведене, можна констатувати, що надмірне поширення в польових агрофітоценозах Степу сегетально-рудеральних бур'янів є результатом високої морфо-біологічної пристосованості їх до ґрунтово-кліматичних умов цієї зони, прорахунків у ви-робничій діяльності землекористувачів, а також слабкої матеріально-технічної бази біль-шості розпайованих господарств. Виокремлення вказаної групи бур'янів відбулося унаслідок розорювання чорноземів або шляхом занесення їх насіння з інших регіонів чи віддалених куточків світу при посиленні товарообміну між різними країнами.

Якщо на перших етапах освоєння чорноземів Степу хліборобу доводилося долати зла-ково-дернову флору із декількох унікальних видів рослин, то нині він змушений захищати врожай зернових й інших вирощуваних культур від десятків і навіть сотень

видів сеgetально-рудеральних бур'янів, які внаслідок виробничої діяльності людини успішно освоюють нові для них території. Тому в умовах сучасного землеробства протистояти поширенню бур'я-нової рослинності надто складно.

На відміну від дернових злаків (ковила, типчак, тонконіг), які не змогли протистояти плугу, сеgetально-рудеральні бур'яни (амброзія полинолиста, березка польова, гірчак зви-чайний польовий, злинка канадська, осот рожевий і жовтий польовий, стоколос покрівель-ний, чорнощир нетреболистий тощо) неможливо знищити не тільки механічними знаряд-дями, але й різними гербіцидами, оскільки вони поступово пристосовуються (через декіль-ка поколінь) до фітотоксичної та біологічної дії хімічних речовин.

Тому для захисту посівів культурних рослин, а також сільгоспугідь іншого напрямку призначення від найбільш шкодочинних сеgetальних бур'янів землекористувачі повинні до-тримуватися регламентованого комплексу заходів, спрямованих на попередження повтор-ного їх плодоношення та регенерації.

З іншого боку, під впливом інтенсивної виробничої діяльності людини сьогодні до "Червоної книги України" занесено 82 види рідкісних та зникаючих рослин степової флори. Вони охороняються в біосферних і природних заповідниках, ботанічних садах тощо [9].

Необхідність збереження видового розмаїття корисних рослин є однією з важливих проблем аграрно-промислової екології. Зважаючи на це, вчені-геоботаніки Дніпропетров-ського національного університету ім. Олеся Гончара зазначають, що на сьогодні відновлен-ня і захисту потребують понад 450 видів зникаючих рослин [14].

В цілому необхідно констатувати, що збереження корисного біорозмаїття флори і фауни окремо взятого району, регіону чи навіть певної ґрунтово-кліматичної зони Степу є головним і найбільш відповідальним завданням у справі стабільного функціонування агро-промислового виробництва й успішного розв'язання нагальних проблем сільськогосподар-ської екології.

Бібліографічний список

1. *Іващенко О. О.* Бур'яни в агрофітоценозах / *О. О. Іващенко.* – К.: Світ, 2001. – 236 с.
2. *Іващенко О. О.* Наші завдання сьогодні / *О. О. Іващенко* // Матеріали 3-ї наук.-теоретич. конф. гербологів України. – К.: Світ, 2002. – С. 3–6.
3. *Конопля М. І.* Нові види бур'янів сходу України / *М. І. Конопля, О. М. Курдюкова* // Матеріали 5-ї наук.-теоретич. конф. гербологів України. – К.: Колоб'іг, 2006. – С. 48–51.
4. *Ларіонов Д. К.* Бур'яни та боротьба з ними / *Д. К. Ларіонов, І. О. Макодеба.* – К.: Держ-сільгоспвидав, 1963. – С. 209–215.
5. *Фисюнов А. В.* Сорные растения: [альбом-определитель] / *А. В. Фисюнов.* – М.: Колос, 1984. – 320 с.
6. *Воробьев Н. Е.* Исследование биологии сорных растений, их ареалов и взаимоотношений с культурными растениями в агроценозах причерноморской Степи Украины и Крыма / *Н. Е. Воробьев* // Актуальные вопросы борьбы с сорными растениями. – М.: Колос, 1980. – С. 81–93.
7. *Циков В. С.* Бур'яни: шкодочинність і система захисту / *В. С. Циков, Л. П. Матюха.* – Дніпропетровськ: Енем, 2006. – С. 7–10, 56–59.
8. Амброзія полинолиста: ареали, шкодочинність, система захисту / [*Циков В. С., Хоріш-ко А. І., Матюха Л. П., Ткаліч Ю. І.*] – Дніпропетровськ: Нова ідеологія, 2010. – 58 с.
9. Червона книга України. Рослинний світ. – К.: Укр. енциклопедія, 1996. – 608 с.
10. *Панченко П. П.* Зміни аграрних відносин в Україні в 90-х роках ХХ століття / *П. П. Панченко, Ю. В. Мельник, В. В. Вергунов* // Аграрна історія України. – К.: Просвіта, 2007. – С. 461–480.
11. *Манжос С. Б.* Обґрунтування заходів боротьби з чорнощиром нетреболистим та іншими бур'янами на необроблюваних землях господарств лівобережного Лісостепу

- України: дис. ... канд. с.-х. наук: 06.01.01 / *С. Б. Манжос*. – Полтава, 2001. – С. 10–26, 60–98.
12. *Захаренко В. А.* Гербициды / *В. А. Захаренко*. – М.: Агропромиздат, 1990. – 240 с.
  13. *Гордиенко В. П.* Вплив ущільнюючої дії с.-г. техніки на зміну агрофізичних властивостей ґрунту та врожайність польових культур / *В. П. Гордієнко* [та ін.] // Прогресивні системи обробітку ґрунту. – Симферополь, 1988. – С. 40–45.
  14. Червона книга Дніпропетровської області (Рослинний світ). – Дніпропетровськ, 2010. – С. 10–12, 13–498.